

HELENA SYNOWIEC

Uwagi o wpływie słowotwórstwa gwarowego w leksyce uczniów śląskich

Rezultaty badań nad językiem dzieci śląskich wskazują, że różnice słowotwórcze między odmianą ogólnopolską a dialektem – choć nie tak liczne jak w zakresie fonetyki czy fleksji – prowadzą do błędów interferencyjnych w wypowiedziach¹. W artykule chcę przedstawić oddziaływanie formacji dialektałnych na zasób leksykalny uczniów, którzy we wczesnym dzieciństwie opanowali gwarę, dopiero w szkole systematycznie poznają język ogólnopolski, a zasięg posługiwania się nim jest ograniczony do kontaktów oficjalnych.

Rozbieżności między obu odmianami językowymi: gwarową (śląską) i ogólnopolską w zakresie słowotwórstwa² sprowadzają się do innego w gwarze niż w języku ogólnopolskim doboru przedrostków w formacjach czasownikowych (np. gwarowe *ośmiać się* – ogólnopolskie: *zaśmiać się*, też: *uśmiechnąć się*), innej repartycji przyrostków *-ek*; *-ik* // *-yk* tworzących odrzeczownikowe formacje deminutywne³ (np. gwarowe: *wózyk* – ogólnopolskie: *wózek*) oraz przyrostków *-ka*, *-owa*, *-ina* derywujących nazwiska żeńskie (żon i córek) od nazwisk męskich (np. gwarowe: *Stencelka*, ogólnopolskie *Stencłowa* ‘żona *Stencła*’; gwarowe: *Marysia Polkowa*, ogólnopolskie: *Polkówna* ‘córka *Polki*’)⁴. Gwara śląska różni się ponadto od odmiany ogólnopolskiej doбором przyrostków formujących przymiotniki odprzymiotnikowe oznaczające intensywność cechy (por. gwarowe przyrostki: *-uśki*, *-ućki*, np. *malućki*, *cichuśki*, ogólnopolskie: *-utki*, *-uteńki*, np. *malutki*, *cichutki*, *cichuteńki*), odrzeczownikowe, tzw. charakterystyczne (por. gwarowe przyrostki *-aty*, *-ity*, np. *kraciaty*, *wodnity*⁵, ogólnopolskie: *-asty*, *-isty*: *kraciasty*, *wodnisty*) oraz repartycję przyrostków *-owy*, *-any*, derywujących przymiotniki tzw. materiałowe (por. gwarowe: *latowy*, *papierzan(n)y*, ogólnopolskie: *letni*, *papierowy*).

Zasygnalizowanych tu różnic nie zauważają zazwyczaj uczniowie pochodzący z rodzin śląskich, którzy na co dzień mówią gwarą (w domu, grupie rówieśniczej), a języka ogólnego używają głównie w wypowiedziach lekcyjnych i wypracowaniach.

Analiza tekstów wypowiedzi uczniowskich uzupełniona badaniami testowymi⁶ ujawniła interferencje gwarowych formacji słowotwórczych w języku dzieci i młodzieży. Efektem dialektalnego modelu derywacji są używane w wypowiedziach leksemy różniące się strukturą lub znaczeniem od ogólnopolskich (por. np. gwarowe: *uczynliwy* 'uczynny', gwarowe: *wyskoczyć* zamiast 'wskoczyć').

Wpływ słowotwórstwa gwarowego zaznacza się najsilniej w zakresie formacji odczasownikowych. Przyczyny zastępowania przez uczniów prefiksów ogólnopolskich gwarowymi można upatrywać w utożsamieniu funkcji semantycznych różnych przedrostków wyrażających aspekt dokonaności w dialekcie śląskim i języku ogólnym, w rozszerzeniu łączliwości niektórych przedrostków w odmianie gwarowej (por. gwarowe: *okapać*, *oświecić* (lampę), *ostawić*, którym w polszczyźnie ogólnej odpowiadają derywaty z formantami: *wy-*, *za-*, *zo-*: *wykapać*, *zaświecić*, *zostawić*), wreszcie – bardziej wyrazisty charakter formantu gwarowego (np. *ob-* w miejsce *o-* w derywacie *obtoczyć* (*okrążyć*; *otoczyć*)⁷.

Z dialektalnego nacechowania formacji młodzież nie zdaje sobie sprawy także dlatego, że norma ogólnopolska dopuszcza nieraz wymienne używanie derywatów z dwoma prefiksami, zazwyczaj jednak każda z dopuszczalnych formacji ma określone konteksty znaczeniowe (np. *oświecić kogo* – *zaświecić co*) lub stylistyczne (np. *ukończyć* (oficjalne) – *skończyć* (nieoficjalne))⁸.

O niedostrzeganiu zróżnicowania znaczenia i łączliwości derywatu w gwarze śląskiej i polszczyźnie ogólnej świadczy – występujący często w wypowiedziach zarówno uczniów, jak i nauczycieli – czasownik *pojeść* (sobie), który w polszczyźnie ogólnej ma znaczenie 'zjeść trochę, podjeść sobie', a w gwarze 'najeść się do syta' oraz 'zjeść posiłek' (stąd imiesłów *pojedzony* 'najezony', używany też w znaczeniu 'syty'), por. sformułowania w wypracowaniach uczniowskich: *Potem pojadłem obiad* (kl. 4, wieś), *Kiedy już wszyscy sobie pojedli, poszliśmy* (kl. 5, osiedle), *Nie był jeszcze pojedzony* (kl. 6, wieś).

Jeśli tak samo zbudowane, lecz zróżnicowane znaczeniowo w polszczyźnie ogólnej i odmianie gwarowej struktury słowotwórcze zostaną użyte w rozmowie osób, z których jedna nie zna gwary, dojść może do zakłóceń w odbiorze informacji, por. polecenie wychowawczynie (nie-Ślązaczki) skierowane do uczniów podczas zajęć praktycznych: *Obierzcie owoce!* Uczniowie Ślązacy zrozumieli to polecenie: 'wybierzcie spośród innych dobre, odrzućcie zepsute'; nie-Ślązacy – zgodnie z intencją wychowawczynie: 'usuńcie skórkę z owoców'. Ogólnopolskie znaczenie *obrać coś* 'usunąć z czego wierzchnią warstwę, zdjąć z czego lupinę' jest bowiem w gwarze śląskiej wyrażane leksemem *oskrobać* / *oszkrobać* (por. też *obtupić* 'zdjąć z czegoś skorupę, np. *obhupić jajka, orzechy*).

Używanie wyrazów z gwarowymi wykładnikami słowotwórczymi, tożsamych znaczeniowo z derywatami ogólnopolskimi o innych formantach, ma w lekcyjnych wypowiedziach uczniów konsekwencje poprawnościowe, a nie komunikatywne. Na przykład dzieci używają często derywatów z produktywnym w gwarze śląskiej formantem *o-* : *okapać* (się), *oświecić*, *omyć* (zamiast ogólnopolskich: *wykapać*

(się), zaświecić, umyć); mniej częste są formacje: *ostawić, obaczyć, omalować, ogłupieć* (zamiast ogólnopolskich: *zostawić, zobaczyć, pomalować, zgłupieć*), a także – z innymi formantami gwarowymi: *ob-* (zamiast: *o-, wy-*, por. *obskarżyć, obsiodłać, obczyścić*) i *z-* (*s-*) zamiast *za-* (por. *spamiętać*).

Rozbieżności w repartycji przyrostków w derywatach odczasownikowych, a czasem tworzenie derywatu od innej podstawy niż w polszczyźnie ogólnej są szczególnie wyraźne w kategorii przymiotników tzw. skłonnościowych; gwara cechuje się tu większą konsekwencją w doborze formantu *-liwy*. Derywaty gwarowe typu: *pragliwy* ‘zachłanny’, *zemstliwy* ‘mściwy’, *uczynliwy* ‘uczynny’, pojawiające się w wypowiedziach młodzieży, mają inne odpowiedniki leksykalne w języku ogólnopolskim. Uczniowie jednak albo tych odpowiedników nie znają, albo w ogóle nie uświadamiają sobie dialektalnej przynależności formacji, gdyż mają one formalne oparcie w przymiotnikach typu *kłótlivy, troskliwy* występujących w polszczyźnie ogólnej. Zdarza się jednak, że młodzież wykorzystuje takie gwarowe derywaty z przyrostkiem *-liwy*, które nie mają jednowyrazowych odpowiedników ogólnopolskich, np. *zapomliwy* ‘taki, który często o czymś zapomina’, *szanobliwy / szanowliwy* ‘taki, który oszczędnie czegoś używa, np. odzieży’. W ten sposób uczniowie wypełniają puste miejsca w poznawanym zasobie leksykalnym polszczyzny ogólnej. Czasem użycie derywatu gwarowego służy zróżnicowaniu znaczenia wyrażanego innym derywatem w polszczyźnie ogólnej, por. gwarowe: *chamliwy* w znaczeniu ‘skąpy’ (od gw. *chamić się* ‘skąpić’) oraz *chamski* – w znaczeniu ogólnopolskim ‘zachowujący się w sposób niekulturalny lub będący przejawem takiego zachowania’.

Dzieci ze środowisk gwarowych utrwalają sobie ogólnopolskie wzorce słowotwórcze przede wszystkim za pośrednictwem kontekstów leksykalnych, w jakich występują derywaty – najszybciej opanowywane zostają formacje występujące w stałych kontekstach. Przykładowo w wypowiedziach i testach uczniowskich niemal wyłącznie pojawiała się ogólnopolska formacja *liściasty, -e* (*las, drzewo*)⁹, podczas gdy częściej zastępowano formacjami gwarowymi z przyrostkiem *-aty, -a, -e* wyrażenia typu: (*chusta, koc, szalik*) *w kratę, (materiał, koszula) w pasy*¹⁰. Przystojeniu ogólnopolskiej formacji *liściasty* sprzyjają uwarunkowania frekwencyjno-kontekstowe – jej występowanie w funkcji członu dyferencjalnego w wyrażeniach *las, drzewa, krzewy liściaste* (w opozycji do *iglaste*) w podręcznikach geografii i biologii oraz na lekcjach tych przedmiotów. Derywaty typu: *kraciasty, pasiasty* natomiast nie są używane w połączeniach stałych, pojawiają się wariantywnie z wyrażeniami przymiłowymi, np. (*materiał*) *w kratę, w pasy* – *kraciasty, pasiasty (materiał)*. Dlatego nie dochodzi do utrwalenia się tych derywatów przymiotnikowych w zasobie leksykalnym młodzieży. Świadczy o tym ich zastępowanie nie tylko formacjami gwarowymi z przyrostkiem *-aty*, lecz także neologizmami nie występującymi ani w gwarze, ani w polszczyźnie ogólnej: *kraciany, pasiany*. Formant *-any*, wyspecjalizowany w tworzeniu przymiotników tzw. materiałowych¹¹, został tu użyty w innej funkcji znaczeniowej – w miejsce sufiksu *-asty*, tworzącego przymiotniki tzw. charakterystyczne.

Niekiedy można było zaobserwować zjawisko odwrotne: do utworzenia formacji o znaczeniu materiałowym posłużył uczniom sufiks *-asty*, wprowadzony w miejsce

gwarowego *-aty*, a nie sufiks *-any*, por. *gliniasty dzbanek*. Stało się tak dlatego, że dzieci nie uzmysławiały sobie jeszcze faktu, iż formacji obciążonej w odmianie gwarowej dwoma znaczeniami (por. gw. północno-śląskie *gliniaty* 1) 'zrobiony z gliny'; 2) 'podobny do gliny, np. pod względem barwy czy konsystencji')¹² odpowiadają w polszczyźnie ogólnej dwa derywaty, utworzone od tej samej podstawy słowotwórczej, lecz za pomocą wyspecjalizowanych formantów: *-any* (*gliniany* 'wykonany z gliny') i *-asty* (*gliniasty* 'przypominający glinę, np. barwą czy konsystencją').

Słaby wpływ słowotwórstwa gwarowego można dostrzec w języku uczniów w zakresie derywatów modyfikacyjnych – rzeczowników zdrobniałych oraz intensiwów przymiotnikowych. Sporadycznie pojawiają się w wypowiedziach dzieci zdrobnienia z przyrostkiem *-ik*, którym w języku ogólnym odpowiadają formacje z innymi przyrostkami: *bracik* 'braciszek', *tacik* 'tatuś', *kocik* 'kotek'. Przyrostki gwarowe – jak wykazały wyniki badań testowych – nie są również produktywne w urabianiu przez uczniów przymiotników odprzymiotnikowych¹³. Zresztą już w słownictwie dzieci przedszkolnych i w młodszym wieku szkolnym dominują intensiva z sufiksami ogólnopolskimi: *-utki*, *-eńki*. Być może ma to związek z występowaniem tych formacji w tekstach literackich, z którymi dzieci się kontaktują.

Z kolei wpływ słowotwórstwa gwarowego w zakresie derywowania nazwisk żeńskich (żon) od męskich jest uwarunkowany socjolingwistycznie. I tak, jeśli wypowiedzi dotyczą osób z najbliższego otoczenia (np. sąsiedzkiego), uczniowie, zwłaszcza klas młodszych, używają – nawet w oficjalnych rozmowach – formacji z przyrostkami gwarowymi: *-ka* lub *-ina / -ino*, np. *Koruska* 'żona Korusa', *Bobino / Bobina* 'żona Boby'. Równocześnie jednak dzieci przenoszą do rozmów indywidualnych, pozalekcyjnych, prowadzonych gwarą, niemarytonimiczne formy nazwisk – takie, jakich używają w oficjalnych wypowiedziach lekcyjnych: *pani* + nazwisko męża, rzadziej natomiast: *pani* + nazwisko odmeżowskie z ogólnopolskim formantem *-owa*, por. *matka młomy* z *paniōm Król*. *Teraz tam uczy pani Pawlusowa*.

Opanowanie przez uczniów modeli słowotwórczych polszczyzny ogólnej i stopniowe uzmysławianie sobie podobieństw oraz częściowych różnic między formacjami słowotwórczymi: ogólnopolskimi i gwarowymi jest jednym z czynników warunkujących sprawne posługiwanie się polszczyzną ogólną. Właściwości dialektalne zaobserwowane w wypowiedziach uczniowskich skłaniają do postulowania, by w nauczaniu szkolnym w środowisku gwarowym poświęcać więcej uwagi tym kategoriom słowotwórczym, w których zachodzą rozbieżności między obu odmianami językowymi. W dalszych badaniach nad językiem uczniów, które warto by poszerzyć na inne regiony, pożyteczna mogłaby się okazać analiza kontrastywna słownictwa. Pozwoliłaby ona zbadać relacje formalno-znaczeniowe między wyrazami gwarowymi i ich ogólnopolskimi odpowiednikami, a także wykryć zjawiska międzodialektalne. Zestawiony na tej podstawie inwentarz leksemów, wykazujących różnice strukturalne i semantyczne, mógłby stanowić racjonalną podstawę doboru materiału do ćwiczeń leksykalnych w środowiskach gwarowych.

Przypisy

¹ Por. m.in. B. Cząstka, H. Synowiec, *Cechy języka uczniów śląskich w sytuacji lekcyjnej*. Socjolingwistyka T. 7. Red. W. Lubaś, Katowice 1987; tychże: *Kształcenie sprawności językowej (ćwiczenia dla uczniów środowiska śląskiego)*, Kraków 1990, s. 11–17; H. Synowiec, *Sprawność językowa uczniów w śląskim środowisku gwarowym* (tekst w druku).

² Por. K. Nitsch, *Dialekty polskie Śląska*. Kraków 1939; S. Bąk, *Mowa polska na Śląsku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974; A. Zaręba, *Atlas językowy Śląska* (AJŚ), t. VII, Kraków 1989; W. Cyran, *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Łódź 1977; S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1972, s. 39–42; *Encyklopedia języka polskiego*. Red. S. Urbańczyk, Warszawa 1991, s. 321–323.

³ AJŚ, t. VII, m. 1253.

⁴ Por. A. Zaręba, *Formy nazwisk żon i dzieci w dialektach języka polskiego* (z mapą), w: tegoż: *Pisma polonistyczne i slawistyczne*, Kraków 1983, s. 500–533.

⁵ Por. J. Winkler-Leszczyńska, *Sufiksy przymiotnikowe: -ity, -isty, -aty, -asty w języku polskim na tle ogólnosłowiańskim*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

⁶ Materiał z wypowiedzi mówionych i pisemnych uczniów kl. 1–8. gromadziłam w 18 szkołach śląskich; testy przeprowadziłam wśród 2400 uczniów (kl. 4–8) w środowiskach miasta, osiedla i wsi.

⁷ Por. W. Cyran, op. cit., s. 111.

⁸ Por. D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności leksykalnej*, Warszawa 1982, s. 424–425.

⁹ Formacji tej użyło ponad 97% testowanych (2331 spośród 2400 uczniów), forma gwarowa liściaty (por. AJŚ, t. VII, m. 1284) oraz neologizmy: liściowy, liściany stanowiły w odpowiedziach testowych 2,9% (69 osób).

¹⁰ Por. frekwencję w testach: pasiaty (materiał) – 320, kraciata (chustka) – 256; tj. od 11–13% odpowiedzi.

¹¹ Por. R. Grzegorzycowa: *Zarys słowotwórstwa polskiego*. Warszawa 1973, s. 68.

¹² Por. AJŚ, t. VII, m. 1277; J. Winkler-Leszczyńska, op. cit.

¹³ Formacje z przyrostkiem -uśki stanowiły w odpowiedziach testowych przeciętnie od ponad 3% (maluśki) do ok. 8% (miluśki).